

О. О. Непочатенко, д. е. н., професор

О. В. Кіфоренко, викладач

Уманський національний університет садівництва (Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОНКУРЕНЦІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ГЕНЕЗИС

Вступ

Наше сьогодення характеризується непевністю у світовій економіці та постійними змінами у балансі економічної діяльності як у країнах із розвинутою економікою, так і з економікою, що розвивається. Не дивлячись на постійні видатки урядів, метою яких є стримування регресії, розвиток країн з розвинутою економікою можна описати як мінімальний через такі проблеми, як безробіття та низький рівень попиту. Крім того економіки країн розвиваються з різною швидкістю, а в деяких з них все ще існує ризик повторного спаду. Всі названі вище чинники, в свою чергу, змінили природу конкуренції. Тобто конкуренція стала радше динамічною ніж статичною за своєю природою. Конкурентоспроможність, в свою чергу, може існувати лише за умови існування ефективної конкуренції.

Результати досліджень

Вивчаючи природу конкуренції, розуміємо, що, не дивлячись на величезну важливість даного поняття як для окремих підприємств, так і для цілих націй, економічна наука не може запропонувати нам одного єдиного визначення конкуренції, яке б охоплювало всі сторони цього об'ємного поняття. Представники різних економічних шкіл намагалися дати визначення та якнайповніше окреслити поняття конкуренції. Представник класичної економічної теорії А. Сміт, котрий по праву вважається основоположником теорії конкуренції, ввів дане поняття у своїй праці «Дослідження про природу й причину багатства народів» (1776). Цей видатний економіст переконував, що саме рушійні сили ринку забезпечують виробництво потрібних товарів та послуг. Це відбувається тому, що виробники хотіли б отримати прибуток від їх реалізації. Без втручання уря-

ду, тобто формуючи оточення невтручання, суспільне благо збільшиться від виробництва, організованого під впливом конкуренції, так як воно покликане служити суспільству. Термін «невтручання» (фр. *laissez-faire*) вживається для опису економічної системи, де уряд якнайменше втручається у функціонування економічних ринків. Силогізм, завдяки якому Сміт зробив свої найвидатніші висновки, дуже простий. Людські істоти раціональні і ними рухають власні інтереси. Кожна окремо взята особа, якщо їй не заважати, буде керуватись своїми власними інтересами, сприяючи таким чином задоволенню інтересів суспільства. Уряд не повинен втручатись у цей процес, дотримуючись політики невтручання. Сміт також додав, що капіталістами рухає не альтруїзм, а бажання отримати прибуток. Капіталісти дивляться на ринок через призму можливості отримати кінцевий товар і, щоб одержати бажаний прибуток, виробляють ті товари, які хочуть люди.

Представники класичної економічної школи вважали, що вільні ринки були б найкращими організаторами економічної діяльності. Це і є основою вільної ринкової економіки. В умовах конкуренції виробники намагаючись продати всі свої товари призведуть до падіння цін, заробляючи при цьому мінімальний прибуток. Якщо ж конкуренція не достатньо сильна, то виробники матимуть більший прибуток, що, в свою чергу, привабить на даний ринок більше фірм, які знову призведуть до падіння цін. В результаті без будь-якого втручання виграє споживач. Для існування даної системи необхідна була наявність двох умов. По-перше, ринок повинен бути вільним від втручання зі сторони уряду а по-друге, на даному ринку мусить мати місце конкуренція. Таким чином А. Сміт відразу ж відчув небезпеку монополії: «...монополія направлена як на індивідуума, так і на торгову компанію, має такий самий вплив, як і секрет у торгівлі чи виробництві. Монополісти, постійно підтримуючи ринок в потребі, продають свої товари за набагато вищими цінами, так до кінця і не насичуючи ринок...» [1].

Не дивлячись на беззаперечний вклад А. Сміта у розвиток економіки, неможливо не помітити деяких недоліків у його теорії. Перш за все цікаво, яким чином Сміт прийшов до відкриття основних елементів конкуренції. Адже, як зазначає Дж. Стіглер: «Конкуренція ввійшла в економічну теорію з побутової мови, і тривалий час це слово означало лише незалежне суперництво двох або більше осіб» [2]. Те, як Сміт згадав дане поняття у своїй книзі, вказує на той факт, що поняття конкуренції було досить відомим економістам того часу. До того ж те, що Сміт розумів під конкуренцією, суттєво відрізнялося від того об'ємного поняття, яке відшліфували теоретики від економії у процесі її розвитку.

Подальше дослідження конкуренції проводив видатний англійський економіст, представник класичної економічної школи Девід Рікардо. У 1817 році цей учений опублікував книгу «Принципи політичної економії та оподаткування», в якій він вперше ввів у економічну науку теорію відносних переваг, яка вважається класичною теорією міжнародної торгівлі. Згідно з цією теорією кожна країна вироблятиме ті товари, для виробництва яких вона має найкращі передумови. Будь то якість ґрунтів, транспортна інфраструктура чи наявність капіталу. Вона буде виробляти дані товари понад свою потребу та обмінюватиме їх надлишок на імпортовані товари з інших країн, для виробництва котрих дана країна не має передумов або які взагалі не є в стані виробляти. Таким чином всі країни виробляють та експортують ті товари, для виробництва яких вони мають максимальні відносні вартісні переваги. [3]. Певний час теорія відносної вартості, сформульована Девідом Рікардо, була найбільш прийнятним поясненням міжнародної торгівлі. Але і вона мала достатньо критиків, котрі вказували на неможливість її застосування в умовах сьогодишнього розвитку економіки шляхом глобалізації.

По-перше, теорія Рікардо базувалася лише на двох країнах та двох товарах, а міжнародна торгівля відбувається між багатьма країнами багатьма товарами. По-друге, вартість товарів виражалася у кількості затраченої на їх виробництво праці. Але у сучасному світі, вартість товарів визначається, насамперед, у грошовому еквіваленті, який включає в себе набагато більше чинників, ніж лише затрачена праця. Інший істотний недолік даної теорії це абсолютне ігнорування транспортних коштів у визначенні відносних вартісних переваг. Також необхідно звернути увагу на те, що теорія Рікардо сконцентрована на пропозиції товарів, тобто пояснює міжнародну торгівлю з точки зору пропозиції і не бере до уваги вплив попиту. Наступним вартим уваги пунктом теорії Рікардо є той факт, що він сприймає як належне вільну торгівлю, не беручи до уваги перешкоди на шляху руху товарів з однієї країни до іншої. В наш же час дана ситуація абсолютно нереалістична, адже ми спостерігаємо велику кількість тарифних та нетарифних бар'єрів у міжнародній торгівлі. Бідним країнам дуже важко в повній мірі відчувати переваги теорії відносних вартісних переваг у виробництві більшості товарів через протекціоністську політику, яку проводить більшість розвинутих країн.

Уільям Нассау Сеніор був ще одним видатним економістом, який досліджував поняття конкуренції через призму класичної економіки. Але якщо Сей робив наголос на попиті як основній складовій ціни, то Уільям Нассау навпаки наголошував на впливі коштів пропозиції на виробництво товару. За словами Сеніора «...Обмежена пропозиція – це найважливіший чинник у визначенні ціни» [4]. Він

вважав, що на пропозицію мають вплив три фактори – трудові ресурси, утримання (термін, яким Сеніор позначав капітал) та сили природи. Пропозиція будь-якого товару була обмежена важкістю знайти людей готових коритися праці та необхідному утриманню для виробництва даного товару. З цього випливає, що кошти виробництва обмежують пропозицію. Якби пропозиція сировинних матеріалів була доступна всім, то при існуванні вільної конкуренції ціни відповідалимуть вартості виробництва. В той же час Н. Сеніор розумів, що вплив попиту і пропозиції на ціну не миттєвий, а скоріше поступовий. Таким чином, Сеніор ще раз вказує на те, що чистий вплив попиту і пропозиції на ціну виявляється у вирівнюванні ціни відповідно до вартості виробництва.

Подальше дослідження поняття конкуренції знайшло відображення у працях видатного Британського філософа та економіста Джона Стюарта Мілля. Мілля визнавав ідею вільної конкуренції лише настільки, наскільки вона була можлива в реальному житті, тобто він вважав її абстрактним ідеальним поняттям, використання котрого було можливим лише в логічному аналізі. В той час, як Сміт та Рікардо вірили у вільну конкуренцію як у стан, який може існувати та функціонувати довгий час, не дивлячись на багаточисленні перешкоди вільному функціонуванню економічних сил, Мілля розумів, що така аргументація не відповідає сучасним умовам і тому не повинна служити дороговказом для політичної чи соціальної поведінки. «...Припустимо, що конкуренція це основний регулятор економічних процесів, і можна не звертати увагу на принципи широкої спільності та наукової точності, але було б великою помилкою вважати, що конкуренція має аж таку необмежену владу.» [5]. Мілля визнавав, що цінову конкуренцію змінює монополія та традиції, які є набагато важливішим фактором, ніж вважалося до того часу. Одним із найважливіших тверджень Мілля, пов'язаних із конкуренцією було те, що вільній конкуренції потрібно сприяти у площині виробництва, тоді як максимум уваги потрібно звернути на проблеми розподілу. У даному випадку вважаємо за необхідне звернути увагу на необгрунтовано різке розмежування між виробництвом та розподілом, хоча зрозуміло, що взаємозалежність даних понять настільки тісна, що будь-який закон, який ми застосовуємо до однієї категорії, обов'язково впливатиме й на іншу. Мілля також вказав на неточне трактування дії закону попиту та пропозиції попередниками. Даний закон означає, що ціну визначають попит та пропозиція, тобто, збільшення пропозиції призводить до зниження ціни, а збільшення попиту – до її збільшення. Мілля вважає, що впливаючи на ціну, попит і пропозиція також зазнають впливу з її боку. Наприклад, зниження цін провокує виробника звернути увагу на інші ділянки діяльності. Підвищення цін показує, що пропози-

ція була недостатня і можна отримати більші прибутки, вийшовши на ринок даних товарів або збільшивши випуск готової продукції. Вплив коливання цін на купівельну спроможність споживачів відбувається теж в дещо іншому напрямку та іншій мірі, ніж це вважалося раніше. Тобто Мілль намагався дещо змінити трактування закону попиту і пропозиції, беручи до уваги процес дії та реакції. Отже, дію даного закону Мілль пояснює наступним чином: «...попит на товар змінює його вартість, а вартість, в свою чергу, достосовується таким чином, щоб попит дорівнював пропозиції.» [5]. Для інших товарів, кількість яких можна збільшити додатковим інвестуванням в їх виробництво трудових ресурсів та капіталу, кошти затрачені на їх виробництво представляли натуральну вартість, нижче якої не могла опуститись ринкова вартість. Сила, яка змушує ціну падати до рівня вартості виробництва але не нижче, і є конкуренцією. Адже, якщо б ринкова вартість була більшою ніж вартість виробництва, виробники підвищили б пропозицію, щоб збільшити свої прибутки а нові виробники не змогли б вийти на даний ринок. Вважаємо, що, не дивлячись на зміну певних деталей, Мілль не багато додав до загальних постулатів такої категорії як ціна, описаної у свій час Рікардо та Нассау Сеніором. Він робив наголос на попиті та пропозиції, на які впливали різні чинники пропозиції, так як Мілль вважав, що попит є досить стабільною категорією і не приділяв його дослідженню достатньо багато зусиль.

На зламі XIX-XX століть в економічній науці зібралось достатньо матеріалу для того, щоб по новому поглянути на основні економічні категорії. Людиною, яка успішно впоралася з цим завданням, був Альфред Маршалл – видатний англійський економіст, засновник неокласичного напрямку в економічній науці та представник Кембриджської школи економіки. Він мав чітко визначену позицію щодо конкуренції як засобу організації економічного порядку. Він вважав, що конкуренція сприятиме появі тих підприємств, які найкраще адаптовані до оточення. Але це не означає, що дані підприємства будуть найбільш корисними для оточення. Він не мав сумніву, що економічний порядок, яким керують добросовісні люди, які активно між собою співпрацюють, буде кращим, ніж найкращі форми конкуренції. В той же час він сам ставив питання – а чи здатен такий економічний порядок вижити в сучасних реаліях. Таким чином ми можемо припустити, що Маршалл вважав конкурентний економічний порядок реальним порядком для реалій свого часу, але не обов'язково найкращим можливим порядком. Конкуренція, в тому сенсі, в якому її використовував Маршалл, припускала певну співпрацю між підприємцями та незначну інтервенцію з боку уряду. Справа в тому, що він навіть вірив в те, що незначна інтервенція уряду може розширити економічну свободу. [6].

Необхідно також відмітити, що вільна конкуренція – це не ідеальна конкуренція, яку описували у своїх працях перші учені економісти. Вона означала відмінне знання ринку та високу мобільність факторів виробництва. Вільна конкуренція, на думку Маршалла, потребувала лише застосування здібностей, якими володіє середня добре поінформована людина, та прийнятної мобільності трудових ресурсів та капіталу, необхідного для кожної окремої ситуації. Маршалл добре усвідомлював наявність сил, які в змозі обмежити дію економічних факторів. До таких сил він відносив – закон, традиції, правила профсоюзів, інерція та сентиментальну прихильність. Не дивлячись на все перелічене, Маршалл вважав, що конкуренція та економічна свобода явища безперервні та всепроникаючі. Що стосується впливу конкуренції на процес обміну, видатний учений відкидав таке поняття, як ринок з ідеальною конкуренцією. Перш за все, він описав всі види ринків, кожен з яких мав свої власні характеристики. Наприклад, на двох кінцях розташувалися світові ринки та ізолювані ринки, а між ними знаходяться більшість ринків, з якими зазвичай стикаються ділові люди. До того ж нормальний ринок на думку Маршалла не означав ринку з вільною конкуренцією. Учений вважав, що на звичайний ринок мають вплив різноманітні чинники, деякі з яких конкурентоспроможні, а інші – ні [6].

Одним із головних моментів у дослідженнях Маршалла є зв'язок конкуренції з попитом та пропозицією, особливо з пропозицією. Як зазначали попередники Маршалла, бажання виробника збільшити пропозицію залежало від характеру витрат на виробництво, тобто вони збільшувалися, зменшувалися, або залишалися незмінними. В той час, як попередники Альфреда Маршалла припускали, що всі витрати на виробництво є сталими, він вважав, що вони суттєво відрізняються. Наприклад, виробник, у якого кошти виробництва збільшуються, підвищуватиме рівень виробництва лише, якщо надзвичайний попит перевищуватиме звичайну пропозицію, щоб ціна перевищувала кошти виробництва. Наступні два випадки, коли кошти виробництва залишаються стабільними або зменшуються, представляли собою джерело нестабільності так як збільшення пропозиції могло виявитись досить прибутковим, якщо якась перепона перешкодить впливу вільної конкуренції.

Отже, не дивлячись на зазіхання монополій та інших сил, які прагнули контролювати ринки, Маршалл вірив, що їм протистоять нові інструменти конкуренції. Серед них – втручання уряду, інформація про споживачів, збільшення кількості малих інвесторів, правила поведінки в торгівлі та зменшення торгової секретності. Отже, на нашу думку, своїми дослідженнями Альфред Маршалл робив наголос на тому, що конкуренція має тривалу владу і є потужним регулятором економічної діяльності. Хоча не дивлячись на те, що

А. Маршалл акцентував увагу на неідеальній природі конкуренції, він залишався вірним принципам класичної економіки, припускаючи існування вільних конкурентних ринків як відправної точки для подальших досліджень та був абсолютно впевнений, що влада конкуренції встановить врешті рівновагу між силами виробництва та споживання.

Досліджуючи поняття конкуренції, неможливо не згадати видатного італійського вченого, інженера, економіста та соціолога Вільфредо Парето. Він розробив декілька теорій, які потому були названі в його честь - розподіл Парето (так зване правило 80/20), принцип Парето, оптимум Парето, які широко використовуються в економічній теорії та інших науках. В. Парето був також одним із засновників теорії еліт. Що ж до конкуренції, то у своїй праці «Курс політичної економії» (1896-1897) Парето вказував, що головним розмежуванням між конкуренцією та монополією є роль ціни у максимізації прибутку. У випадку з конкуренцією «...щоб встановити максимальні умови, приймається встановлена ціна», в той час, як у монополії «... торговець сам, або у змові з іншими здійснює певні маніпуляції, щоб змінити ринкові ціни» [7]. В тій же таки праці Парето висловлює думку про те, що вільна конкуренція – це лише екстремальний (крайній) стан, який неможливо побачити на практиці. Адже вільна конкуренція спричиняє появу чистого прибутку з капіталу, який таким самим чином може виникати із заощаджень. Заощадження, у свою чергу, перетворюють на капітал, що спричиняє появу ще більших прибутків. Даний процес триває до того моменту, поки надмірна кількість вказаного капіталу спричинить падіння прибутку до загального рівня. Проводячи дослідження процесу регулювання направлено на досягнення ринкової рівноваги, учений пояснює, що причиною виникнення рівноваги є рішення щодо входу на ринок чи виходу з нього. Іншими словами, зміна способу використання ресурсів із менш продуктивного на більш продуктивний. Також Парето стверджує, що найкраще наближення до стану рівноваги полягає у коливанні цін навколо вартості виробництва. Проте аналізуючи причини таких коливань, учений головним чином концентрує свою увагу на труднощах досягнення стану рівноваги, а не на причинах, які спричиняють даний стан. У іншій своїй відомій праці «Підручник політичної економії» (італ. *Manuale di economia politica*) (1906) Вільфредо Парето стверджує, що процес класичної конкуренції активується впровадженням інновацій, які зменшують витрати на виробництво, породжуючи тимчасовий прибуток, спричиняючи тим самим появу нових фірм [7].

Наступний виток у своєму розвитку поняття конкуренції отримало у роботах українських учених. Тут необхідно згадати А. Антоновича, який приділяв увагу причинам утворення монопольних об'єднань, найважливішими з яких, на його думку, були: прагнення уникнути конкурентної боротьби, недостатність капіталів одноосібних підприємств для організації та функціонування великих підприємств, особливо у капіталомістких галузях промисловості. Інші видні українські вчені Л. Петражицький та М. Туган-Барановський, розглядаючи ту ж проблему, вважали, що найважливішими причинами утворення монопольних об'єднань є все таки причини об'єктивного характеру. А саме: зміна структури капіталу, зростання частки основного капіталу порівняно з оборотним, економічні кризи надвиробництва, митний протекційний тариф та замкненість національного ринку та інші [8]. Якщо ж ми поглянемо на сутність та основні ознаки монополій, то тут М. Бернадський та А. Рафалович розглядають монополію як спільність, узгодженість дій окремих учасників ринку, а відсутність конкуренції – як головну ознаку монополії. Ступінь монополізації, таким чином, зростає обернено пропорційно кількості підприємств, що випускають однорідну продукцію. Що стосується видів монополій, то тут М. Туган-Барановський, наприклад. Застосував ряд класифікаційних критеріїв: зв'язок між підприємствами, що входять до складу синдикату чи картелю, організаційно-правові форми підприємств, функції підприємств, зв'язок із ринком та інші.

Український учений Д. Піхно досліджував роль та наслідки монопольних об'єднань на господарське життя та економічний розвиток країни. Він зазначав можливість тиску на уряд з боку монопольних утворень з метою задоволення своїх інтересів, які можуть не збігатися із суспільними. Учений відстоював необхідність регламентації монополій з боку держави з тим, щоб пом'якшити негативні наслідки їх функціонування [8].

У часи Радянського Союзу проблемі конкуренції приділялося мало уваги. Планова економіка не мала на увазі існування ринку з вільною конкуренцією. Лише з 1991 року українські учені почали приділяти проблемі конкуренції та конкурентоспроможності належну увагу. Так, наприклад, Стрельченко Н. М. слушно вважає, що конкуренція являє собою економічний процес взаємодії, взаємозв'язку і боротьби власників товарів за найбільш вигідні умови виробництва і реалізації. Досліджуючи поняття конкуренції, учений виділяє три основні концептуальні підходи до сутності даного поняття: поведінковий, який тлумачить її як специфічну форму свідомих дій контрагентів ринку, націлених на досягнення їх власних інтересів – їх суперництво; структурний, за яким конкуренція розглядається аспекті розвитку системи як динамічної якісної і кіль-

кісної зміни її властивостей, функцій і структури; функціональний, що в основі конкуренції передбачає підприємця – його досвід, під яким розуміється здатність підприємця сприймати та засвоювати нові можливості отримання прибутку [9].

Бидик А. Г. вважає конкуренцію цивілізованою, легалізованою формою боротьби за існування і одним з найдієвіших механізмів відбору та регулювання у ринковій економіці. Вона – основний рушійний елемент ринку, який розвивається на законах попиту і пропозиції та служить кращому забезпеченню ринку товарами, а також важлива рушійна сила розвитку економічної системи, складова її господарського механізму та об'єктивний економічний закон розвинутого товарного виробництва [10].

Висновки

Конкуренція та конкурентоспроможність займають одне із провідних місць в сучасній економічній науці. Не дивлячись на величезну важливість даних понять, досить важко сформулювати таке визначення конкуренції, яке б охоплювало всі аспекти цього феномена. На процес конкуренції мають вплив найрізноманітніші внутрішні та зовнішні фактори, такі як ціна, попит, пропозиція, традиції, рівень інтервенції уряду в ринкові процеси та інші. Конкуренція є цивілізованою, легалізованою формою боротьби за існування і одним з найдієвіших механізмів відбору та регулювання у ринковій економіці. На нашу думку конкуренція має сильний вплив на розвиток ринкової економіки і є потужним регулятором економічної діяльності, тому дане поняття потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Theories of Adam Smith [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.bized.co.uk/virtual/economy/library/economists/smithth.htm>.
2. Стиглер Дж. Совершенная конкуренция: исторический ракурс /Дж. Стиглер // Вехи экономической мысли. Теория фирмы. Т. 2. / под. ред. В. М. Гальперина. — СПб. : Эконом. шк., 2000.
3. Ricardo's Theory of Comparative Advantage - International Trade [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kalyan-city.blogspot.com/2011/02/ricardos-theory-of-comparative.html>.
4. Nassau Senior Supply and Demand [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.economictheories.org>.
5. John Stuart Mill, Competition, Supply and Demand [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.economictheories.org>.
6. Альфред Маршалл Принципы экономической науки [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.gumfak.ru>.
7. Manuela Mosca Competition and Monopoly Power in Vilfredo Pareto and Enrico Barone [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://docs.google.com>.

8. Дослідження монополістичних тенденцій в акціонерному підприємстві в роботах українських економістів середини ХІХ — початку ХХ ст. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1897.html>.
9. Стрельченко Н. М. Забезпечення конкурентоспроможності підприємств-виробників трикотажної продукції [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/167897>.
10. Бидик А. Г. Підвищення конкурентоспроможності виробництва в АПК [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/27669.html>.

THEORETICAL PRINCIPLES OF COMPETITION: HISTORICAL GENESIS

Key words: competition, market, market economy, supply and demand, monopoly, competitiveness, price.

Summary

The theoretical principles of competition and its historical genesis were examined. The strong and weak points of different approaches to the category of competition were analyzed. The analysis of nature and peculiarities of different competition types was made.